

The article provides a lexical interpretation of the main terms that make up the concept of spirituality, the transfer of the terms that form the spirituality of a person in the mind, the analysis of their meaning and interpretations, as well as suggestions and comments on improvement.

QARAQALPAQ TILINDEGI BOLIMLI – BOLIMSIZLIQTIN LINGVISTIKALIQ TABIYATI

A.Q.Orazimbetov – *filologiya ilimlerinin kandidati, docent*

N.Uzaqbaeva – *magistrant*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: lingvistik birlik, grammatika, leksika, falsafa, mantiq, til, kategoriya, shakl, semantika, sintaksis.

Ключевые слова: лингвистическая единица, грамматика, лексика, философия, логика, язык, категория, форма, семантика, синтаксис.

Key words: linguistic unit, grammar, vocabulary, philosophy, logic, language, category, form, semantics, syntax.

Ulıwma til biliminde bolımlılıq hám bolımsızlıq mánisi óz ara bir-birine mánilik jaqtan qarama-qarsı qoyılataǵın sintaksislik kategoriya dep bahalanadı. Sebebi, olardı birin ekinshisine salıstırmalı túrde izertlew arqalı mánilik ózgeshelikleri, xızmeti anıqlanadı. Bolımlı hám bolımsız gáppler gáptin mazmunında názerde tutılǵan pikirge tikkeley qatnaslı bolıp, ol hár qanday qubılıstı tastıyıqlap, maqullap yamasa mazmunda biykarlap keledi. Tilimizdegi gáppler mánilik ózgesheliklerine qaray bolımlı hám bolımsız bolıp ekige bólinedi [7:121]. Bolımlı gáppler is-háreket procesiniń yamasa gáp arqalı bildirilgen qubılıslardıń ámelge asqanın, orınlanǵanın bildirse, bolımsız gáppler olardıń iske aspǵanın kórsetedi dep tek sintaksis hám feyil sóz shaqabı menen ǵana baylanıslı qarastırılıp kiyatır [5:43, 8:41, 6:30, 2:82]. Degen menen, obyektiv shınlıqtaǵı zat, qubılıs, háreket hám onıń túrli sın, sapa, belgileri bolımlı túrde de, bolımsız túrde de ushırasatuǵınlıǵı belgili. Konkret bir keńislikte, waqıtta bar qubılıs, zat, belgi ekinshi keńislik penen waqıtta joq bolıwı, is-háreketin birde iske asıwı, birde iske aspawı, bir zatta bar sapa, belgi kelesi zatta bolmawı da – shınlıqta bar qubılıs bolıp, ol tilde anlatıladı. Zattın, qubılıstın, is-háreketin bir keńislik penen waqıtta bolıwı ya bolmawı adam sanasında bolımlılıq hám bolımsızlıq uǵımların qalıplestirgen. Dúnyatanıw procesine qatnaslı uǵımlar oylaw, pikir júritiw háreketleri menen tıǵız baylanısta bolıp keledi. Dáslep zat, qubılıslardıń belgileri, is-háreketlerdin atamaları bolımlı túrde qalıplesken: *jol, quyash, xalıq, el, awıl, qızıl, kók, júz, al, kel* t.b. Biraq til biliminde bolımlılıq-bolımsızlıq qubılısının bolımlılıq tárepine arnawlı toqtalmaw dástúr bolıp ketken. Sebebi, bolımlılıq mániniń arnawlı grammatikalıq kórsetkishleri joq, al bolımsızlıq mániniń arnawlı tillik kórsetkishleri bar. Demek, bolımsızlıq máni tuwralı ayılǵan oy-pikirler ilimiy maqalalardan, grammatikalardan, arnawlı izertlewlerden orın alǵan. Bolımlılıq-bolımsızlıq máni tuwralı ayılǵan pikirler menen izertlewler kóbinese jay gápplerdin mazmunına baylanıslı ekenligin kóriwge boladı.

Bolımlılıq-bolımsızlıq máselesi birlik-kóplik, betlik-betlik emes, anıqlıq-anıqsızlıq t.b. sıyaqlı jup túrinde keletuǵın túsinik. Bolımlılıq penen bolımsızlıq – bir-biri menen qarama-qarsı qatnastaǵı pütün bir kategoriya. Bul qarama-qarsılıq olardı ajratpaydı, al óz ara birlikte qarastırwdı talap etedi. Olardıń qosarlı uǵımlar qatarında tanılwı basqa ilimlerde de qalıplesken. Máselen, lingvistikalıq bolımlı-bolımsızlıq hám logikalıq bolımlı-bolımsızlıq.

Ayyemgi Greciyada til bilmi máseleleri filosoflar tárepinen ulıwma filosofıyalıq máselelerdin biri sıpatında úyrenildi [1:13]. Onda til máseleleri lingvistikalıq kózqarastan emes, logikalıq kategoriyalar kózqarasınan sóz etilgen.

Logikalıq jáne lingvistikalıq bolımlı-bolımsızlıqtın mazmunın mánisi jaǵınan salıstırwǵa bolmaydı. Sebebi, oylaw procesin hám kategoriyların hár bir til ózinshe sawlelendiredi. Tillik kategoriylar logikalıq kategoriylarǵa salıstırǵanda keń hám kóp tarawlı. Máselen, bilw metodologiyası boyınsha oydin logikalıq rawajlanıwının shárti retinde bolımlılıq penen

bolımsızlıqtın birligi alınadı. Bolımlı-bolımsız mániler bir-biri menen tıǵız birlikte ómir súredi. Hár qanday kategoriya sıyaqlı pütün birliktegi bul eki táreptin biri-birisiz qullanılmaıtuǵınlıǵı belgili. Biriniń bolıwı, ómir súriwi ekinshi qarama-qarsı tárepiniń bolıwı menen baylanıslı. Usı qaǵıydanın tildegi kórinisine misal keltirsek:

Bolımlı forma

aqmaq

soqır

kemis

ázzi

Bolımsız forma

aqılsız

kózsiz

jetpeydi

kúshsiz

Keltirilgen misallarda eki qatarda berilgen sózderdin mánisi logikalıq jaqtan birdey dewge boladı. Biraq birinshi qatardaǵı sózlerdin logikalıq mánisi bolımsız (biykarlawshı) bahalaw, ekinshi qatardaǵı bolımsız formalı sózler menen mánisi teń. Ekinshi qatardaǵı sózlerdin túbiri, kerisinshe, jeke turǵanda, bolımsızlıq kórsetkishlerisiz bolımlı mánige iye. Tek bolımsızlıqtın tillik kórsetkishleriniń túbirge qosılıwı arqalı ǵana bolımsız máni bildiredi. Logikalıq jáne lingvistikalıq bolımsızlıq mazmun sapası jaǵınan da, ekewiniń de oylawǵa qatnaslıǵınan da bir-biri menen uqsas.

Grammatikadaǵı sistemalıqqa simmetriyalıq sıpat tán. Tilde usı kórinis oppoziciyalıq qarım-qatınastan ayqın kórinedi. Tillik qarama-qarsılıqtın túrleri kóp. Onıń túrleri, hártúrliligi bolımlılıq-bolımsızlıq qubılıslarının formasınan, mánisinen kórinedi. Misalı: *kel-ket, kel-kelme, jaqsı-jaman* sıyaqlı sózlerdin qullanıwdaǵı bolımlılıq-bolımsızlıq sıpatı túrlish kórinedi. Birde teń dárejeli sınarlar tiykarınan juplansa, geyde hár túrli sınarlar bolımlı-bolımsız jupta qullanıla aladı.

Semantikası tildin barlıq dárejesine qatnaslı xızmeti bar bolımlılıq-bolımsızlıqtın semantikalıq tiykarındaǵı qarama-qarsılıq penen antonimlik qatnastaǵı sózlerdin qarama-qarsılıǵı geyde bir qubılıs retinde sanaladı. Biraq ol birdey emes. Misalı: *-li, -li hám -sız, -sız* qosımtalarının qarama-qarsı semantikası antonimlik jup jasay ala ma degenge toqtalayıq.

-li, -li qosımtaları menen zat, qubılıstaǵı belgili bir belgi, sapanıń mol ekenligi kórsetilse, *-sız, -sız* qosımtaları arqalı kórsetilgen sapanıń, belginin joq, jetkiliksiz ekenligi beriledi. Misalı: *suwlı-suwsız, balıqlı-balıqsız, tawlı-tawsız*. Sonda olardıń grammatikalıq xızmeti arqalı sol zatqa jańa baha berilmeydi. Al antonimlik juplıqqa tán qarama-qarsılıq tiykarında zattın sapa, belgileri joqqa shıǵarılıp ǵana qoyıw, pútkilley jańa sapa kórsetiledi. Misalı: *suwlı, suwı bar; suwsız, suwı joq; suwlı emes – qurǵaq* desek, bunda antonimlik juplıq – *suwlı-qurǵaq* boladı. Olay bolsa, bolımlılıq-bolımsızlıq máni hám binarlı, hám ekvivalentli qarama-qarsılıq tiykarında dóreledi eken. Bolımlılıq-bolımsızlıq mánisin *ket-ketpe, suwlı-suwsız, balalı-balasız, bar-jok* t.b. sıyaqlı qarım-qatınastaǵı juplıqlar dógeresinde toplan qarastırmaq, olardıń sınarlarının tildin túrli dárejesine qatnaslıǵı birden kórinedi. Al, túrkiy tillerinde bul mániniń tiykarǵı kórsetkishleri retinde feyildin bolımlı-bolımsız forması alınǵan. Bolımlılıqtın arnawlı kórsetkishi bolmaǵanlıqtan, kategoriyanın bolımlılıq tárepi tilshiler tárepinen arnawlı izertlew obyektine iye bolmay, onıń ornına ekinshi tárepi – bolımsızlıqqa kóp itibar qaratuǵın.

Ulıwma til biliminde bolsın, túrkologiyada bolsın, ádette, bolımsızlıqqa qatnaslı ayılğan oy-pikirler keńnen ushıra-sadı. Lingvistikalıq bolımlı-bolımsızlıq kategoriyasınıń statusı onıń hár bir komponentiniń, yaǵnıy bolımlılıqtıń da, bolımsızlıqtıń da jeke-jeke sıpatınan turatugını eskerile bermeydi.

Tilde bolımlılıq máni de, bolımsızlıq máni de tilge tegis taraǵan keń kólemli tillik qubılıs. Onıń tillik tábiyatında ayırmashılıq bar. Soǵan baylanıslı bolımlılıq hám bolımsızlıq dep ekige bólip qaraladı.

Lingvistikalıq bolımlılıq – bolımsızlıqtı ekige bóliwge boladı:

1. Leksikalıq bolımlılıq - bolımsızlıq;
2. Grammatikalıq bolımlılıq - bolımsızlıq.

Ádette, sóz konkret jaǵdayda bir leksikalıq mánige iye bolsa, onıń grammatikalıq mánileri bir neshe bolıp keledi [3:12-13]. Máselen, *suwsız jer*, *tawlı aymaq* degen menen *keldi*, *kelmedi* degen bir emes. *Suwsız*, *tawlı* degen sózlerdiń bolımsız, bolımlı mánilerin dórendi túbir bergen, ol sonlıqtan **leksikalıq** máni bolıp tabıladı. *Keldi*, *kelmedi* degende leksikalıq máni ózgergen joq, sonlıqtan bunda bolımlılıq penen bolımsızlıq **grammatikalıq** mánige iye. «Turmıstıń turlı táreplerin ańlatıwǵa baylanıslı sózge zá-rúriy formanı grammatika shólkemlestiredi» [4:29].

1. Bolımlı máni hesh qanday grammatikalıq kórsetkish-lersiz ańlatadı.

2. Bolımsızlıq máni tilde arnawlı kórsetkishler arqalı bildiriledi:

- a) feyil tiykarlı bayanlawısh **-ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be;**
- b) atawısh tiykarlı bayanlawısh **-sız/-siz** bolımsız máni;
- v) bayanlawısh «joq» sózi menen kelse;
- g) «**joq, yaq, emes**» sózleri bayanlawısh xızmetinde kelse;

d) bolımsızlıq almasıqları arqalı da bolımsızlıq máni ańlatıladı.

Eki bolımsızlıq kórsetkishleri gáp ishinde qatar kelse bolımlılıq máni ańlatıladı.

3. Bolımlılıq hám bolımsızlıq máni tórt túrli usıl arqalı ańlatıladı:

- a) leksikalıq;
- b) morfologiyalıq;
- v) sintaksislik;
- g) intonaciyalıq.

4. Bolımlılıq hám bolımsızlıq máni paralingvistikalıq qurallar arqalı bildiriledi:

«**awa**» tastıyqlaw yamasa «**joq**» biykarlaw mánileriniń qol, erin, bas háreketleriniń vertikal yamasa gorizonttal háreketleri arqalı da bolımlılıq hám bolımsızlıq mánileri ańlatıladı.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi bolımlılıq-bolımsızlıq – til qurılısınıń barlıq dárejelerine qatnaslı quramalı, keń aspektli másele. Bul másele boyınsha grammatikalarda, sabaqlıqlarda ǵana sóz etilip kiyatır. Sol sebepli onıń tillik tábiyatı, ańlatılıw usılları menen quralları ele de keń kólemde izertlewdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш.Н. Тил билими тарийхи. –Ташкент: «Фан», 2006. 156- б.
2. Эмир Р., Эмирова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. –Алматы: «Санат», 1998. 192-б.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: «Билим», 1994. 188-б.
4. Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. –Москва: 1956. 54-б.
5. Ғуломов А., Асқарова М. Хозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1965, 316-б.
6. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. –Nókis: «Bilim», 2009. 320-b.
7. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. –Нөкіс: «Билим», 1992, 564-б.
8. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. –Нөкіс: «Билим», 1996. 296-б.

REZYUME

Mazkur maqolada qoraqalpoq tilidagi tasdiq-inkor ma'nosining lisoniy tabiati hamda uning til tuzilishining barcha darajalariga bog'liq, keng aspektli masala ekanligi to'g'risida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена лингвистической природе утвердительного и отрицательного значения в каракалпакском языке и о её многоаспектности в отношении ко всем языковым ярусам.

SUMMARY

This article is devoted to the linguistic nature of affirmative and negative meanings in the Karakalpak language and its multidimensionality in relation to all language systems.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН АЙРИМ МОРФОЛОГИК БИРЛИКЛАР ВА ГРАММАТИК ШАКЛДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

М.Х.Пардаева – катта ўқитувчи

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ҳажвиялар, морфема, лексема, келишиқ қўшимчалари, шева ва лаҳжалар, мақсад равишдоши, феълнинг вазифадош шакллари.

Ключевые слова: комиксы, морфема, лексема, падежные окончания, диалекты и говоры, деепричастие и глагол.

Key words: comics, morphemes, lexical unit, case suffixes, dialects and accent, target forms, participle and verb.

Ўзбек тилида, флектив тиллардагидан фарқли равишда, асос мустақил маъно аңлатиш хусусиятига эга. Сўзнинг асосдан бошқа қисмлари эса ундан алоҳида қўлланмайди ва маъно аңлатмайди. Шунинг учун улар *морфема* дейилади. Масалан, (*Китобхонларга*) сўзи (*китоб*), (*-хон*), (*-лар*), (*-га*) қисмларидан иборат. Ажратилган ҳар бир таркибий қисм бу сўз доирасида ўзига хос грамматик ва семантик маънога эга. Улар тилда алоҳида-алоҳида мавжуд бўлади.

Р.Сайфуллаева ҳам бу борада шундай ёндашади: «(*Пахта*-) ва (*-кор*), (*-лар*), (*-га*) қисмлари ўзаро семантик ва қўлланиш хусусияти жиҳатидан фарқланади. [*Пахта*] бирлиги мустақил луғавий маънога эғалиги ва бу маънони қолган қисмларсиз ҳам аңлата олиш хусусияти билан бошқа таркибий

қисмлардан ажралиб туради. Шунинг учун у *лексема* дейилади. Бошқа қисмлар эса ажралган ҳолда мавҳум бўлиши, лексемасиз мустақил маъно аңлата олмаслиги билан характерланади. Лексема шакланувчанлик, морфема шаклантирувчанлик белгисига эга. Номустақиллик табиати ва лексемага шакл бериш вазифасига хосланганлиги уларни *морфема* деб аташга олиб келган. Морфеманинг нутқий кўриниши *қўшимча* дейилади» [1:131].

Ўзбек тилига бошқа тиллардан кириб келган сўзлар маъноли қисмларга ажратилмайди. Баъзан ўзлашма сўз асосида яъни сўз ясалган бўлса, таркибий қисмларга ажратилади. /Энди бу зот ҳам уламодан бири эди. Ўз аҳли тарафидан варақатул-анбиё қаторига киритилган учун мертуқ-сертукларнинг фалон-туганига қулоқ солувнинг ҳам лузуми йўқ эди. Йиқирма